

**RINOLALIYADA TOVUSH TALAFFUZ KAMCHILIKLARINI BARTARAF
ETISH USULLARI**

*Andijon davlat pedagogika instituti
Maxsus pedagogika logopediya yo'nalishi
1-kurs talabasi Olimjonova Muxlisa Umarjon qizi
Ilmiy raxbar; Maxsus pedagogika kafedrasi o'qituvchisi
Mamatisayeva Surayyo*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15255014>

Annotatsiya; Ushbu maqola rinolalik bolalar va ularni davolash usullari, kasallik turlari, burun boshlig'ini davolash, maxsus nutq mashqlari, shuningdek rinolaliya bilan bo'g'liq bo'lgan psixologik va sotsiologik jihatlar, ya'ni odamlarning o'ziga bo'lgan ishonchi va jamoatdagi ijtimoiy moslashuvini ham o'rganishiga imkon beradi.

Kalit so'zlar: rinolaliya, nutq mashqlari, psixologik, sotsiologik omillar, nutqiy rivojlanish, nafas mashqlari, tasnif

Rinolaliya (grekcha so'zdan olingan bo'lib, rhinos - burun, lalia — nutq) nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir.

Lab va tanglay yoriqlari bilan izohlanadigan rinolaliya tibbiyot va logopediyaning turli tarmoqlari uchun xirurg-stomatologlar, ortodontlar, psixonevrologlar, logopedlar uchun muammo, ahamiyatga molik o'rganish obyekti, predmeti hisoblangan. Rinolaliya bo'yicha dastlabki ilmiy ishlar shifokorlar tomonidan yozilgan. Ularning harakatlari tanglay bo'rtmasini to'liq tiklashga qaratilgan edi, qayta hosil qilingan tanglay pardasi yetarli darajada uzun va harakatchan bo'lishi va halqumning orqa devori uchun birika olishi lozim. Bu samaraga erishish nutqdagi manqalikni yo'qotishga imkoniyat yaratadi yoki uni bartaraf qiladi N.I. Pirogov (1844), N.V. Voronovskiy (1875), P. Subbotin (1895), M. I. Paykin (1996) o'zlarining ishlarida operativ tadbirlar ta'sirida tanglay razmeri qay darajada o'zgarishi, tanglay razmerlarining qaysi ko'rsatkichlari manqalanishdagi logoterapiyaga yaxshi ta'sir ko'rsatishi kabi masalalarni muhokama qilganlar.

A. A. Limbergning ko'rsatishicha, xirurg mavjud yorug'likli deformatsiyani davolash va bartaraf etishdagi ishda o'zining zimmasiga tushadigan vazifani aniq tasavvur qilish kerak bo'ladi. Xirurgik davolashning vazifasi - mumkin qadar zararlangan organlarni, ular faoliyatini buzmasdan, shakl va kattaligini to'liq qayta tiklashdir.

Rinolaliya hosil bo'lishiga ko'ra dislaliyadan farq qiladi, ya'ni rinolaliyada tovushlarni burun-dimog' bilan talaffuz qilish hollari kuzatiladi. Rinolaliyada tovushlar artikulyatsiyasi, fonatsiya, tovush hosil bo'lish mexanizmlari jiddiy ravishda normadan chetga chiqadi. Normal fonatsiya bo'lganda kishida burun tovushlaridan tashqari nutqdagi hamma tovushlarni talaffuz qilish vaqtida burun-halqum va burun bo'shlig'ining bo'g'iz va og'iz bo'shlig'idan ajralish ro'y beradi. Nutq jarayonida yumshoq tanglay uzluksiz ravishda turli balandlikka ko'tariladi va tushadi, bu holat tovushlar talaffuziga bog'liqdir. Unli tovushlar talaffuzida tanglay-halqum undosh tovushlar talaffuziga nisbatan kamroq birlashadi. Tanglay-halqumning eng kuchsiz birlashishi "v" undosh tovush talaffuzida; eng kuchli birlashish "s" undosh tovush talaffuzida kuzatiladi. M, N burun tovushlarining normal talaffuzida havo oqimi burun bo'shlig'ida erkin harakatda bo'ladi. Tanglay-halqum birlashish funksiyasining buzilish xarakteriga ko'ra rinolaliya uch shaklga ajratiladi

Yopiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida fiziologik burun rezonansining pasayishi natijasida yuzaga keladi. M, N burun tovushlari talaffuzida eng kuchli rezonans bo'ladi. Bu tovushlarning normal talaffuzida burun-halqum yo'li ochiq bo'ladi va havo oqimi to'g'ri burun bo'shlig'iga o'tadi. Agar burun tovushlar talaffuzida burun rezonansi bo'lmasa, unda burun tovushlari b, d tovushlariga o'xshab talaffuz etiladi.

Rinolaliyaning yopiq shaklining kelib chiqish sababi — burun bo'shlig'idagi organik o'zgarishlar yoki tanglay-halqum birlashishining funksional buzilishidir. M. Zeeman yopiq

rinolaliyaning (rinofoniya) ikki turini ajratadi: oldingi yopiq rinolaliya — bunda burun bo'shlig'ida o'tkazuvchanlik funksiyasi bo'lmaydi va orqa yopiq rinolaliya — bunda burun-halqum bo'shlig'ida o'tkazuvchanlik kamayadi.

Ochiq rinolaliya. Rinolaliyaning ochiq formasiga og'iz bo'shlig'ida hosil bo'luvchi tovushlar dimog'da talaffuz etiladi va unli tovushlarida tembr sezilarli darajada o'zgaradi, bu unli tovushlar artikulyatsiyasida og'iz bo'shlig'iga hamma tovushlar artikulyatsiyasiga ko'ra toraygan bo'ladi. A unli tovushlar talaffuzida yuqoridagi holat kamroq uchraydi, chunki bu tovush talaffuzida og'iz bo'shlig'iga kengroq ochiladi. Undosh tovushlar talaffuzida tembr buzilishlari kuzatiladi. Shovqinli va qorishiq tovushlar talaffuzida xirillagan tovush qo'shilib keladi. Portlovchi p, b, i, k va g tovushlari noaniq talaffuz qilinadi, chunki og'iz bo'shlig'ida yetarli darajada havo bosimi hosil bo'lmaydi, natijada burun bo'shlig'i to'liq bekilmaydi. Ochiq rinolaliyani aniqlash uchun funksional tekshirish usullari mavjud. Eng oddiy tekshirishlardan biri Gutsman usulidir. Rinolaliya va rinofaniyada turli xil ovoz buzilishlari kuzatiladi. Butun bir nutqni jarangdorligini, ohangini buzuvchi, ovoz tembridagi o'zgarishlar yetakchi hisoblanadi, bu hol burun va og'iz bo'shlig'ining chegaralanmaganligining hisobiga kelib chiqadi unda logoped bolaga galma-gal a va i unli tovushlarni qaytarishni buyuradi va bolaning burun yo'lini bir bekitib, bir ochib turadi. Ochiq rinolaliyada bu unli tovushlarning jarangdorligida sezilarli darajada farq bo'ladi. Ayniqsa, a unlisi burun yonini bekitib talaffuz qilingandan i tovush talaffuzi eshitilmaydi, shu bilan birgalikda logopedning barmoqlari burun qanotlaridagi kuchli tebranishni sezadi. Yana aniqlash usullaridan biri, bu fonendoskop bilan tekshirishdir. Bunda tekshiruvchi fonendoskopning bir uchini o'zining qulog'iga, ikkinchi uchini bolaning burniga tutib turadi. Bola unli tovushlarni, ayniqsa u va a unllarini talaffuz qilganda kuchli shovqin eshitiladi. Undosh f, s, sh tovushlar talaffuzida xirillagan ovoz eshitiladi. Ochiq rinolaliya o'rganik va funksional bo'lishi mumkin. Organik ochiq rinolaliya tug'ma va hayot davomida orttirilgan bo'ladi. Ochiq rinolaliyaning tug'ma shaklining sababi yumshoq va qattiq tanglaydagi yoriqliklardir.

Uranoplastikadan keyin logopedik mashg'ulotlarga jalb qilinadigan rinolalik bolalarning o'z tarkibi bo'yicha bir xil emas. Bu logoped bilan mashg'ulotlardagi operatsiyagacha bo'lgan tayyorgarlikning sifatiga va operatsiya natijalariga bog'liqdir. Operatsiyalar natijasi har xil bo'lishi mumkin. Uranoplastika yaxshi natija bergan holatlarda yumshoq tanglay to'liq shakllanadi, ya'ni u yetarli darajada uzun va harakatchan bo'ladi, ko'tarilganda halqumning orqa devori bilan o'zaro tutashadi Aksariyat hollarda esa yumshoq tanglay uranoplastikadan keyin ham qisqaligicha qoladi, halqumning orqa devori bilan uning tutashi yuz bermaydi. Buning oqibatida tanglay-halqum tortmasi yuzaga kelmaydi. Ayrim hollarda esa operatsiyadan keyin tanglayda chandiq (tanglayning yetarli o'smagan joylari) qoladi, takroriy operatsiya qilish zarurati yuzaga keladi.

Rinolaliyada ovoz buzulishi va uni korreksiyalash

Rinolaliya va rinofaniyada turli xil ovoz buzilishlari kuzatiladi. Butun bir nutqni jarangdorligini, ohangini buzuvchi, ovoz tembridagi o'zgarishlar yetakchi hisoblanadi, bu hol burun va og'iz bo'shlig'ining chegaralanmaganligining hisobiga kelib chiqadi. Tanglay yoriqligi anatomik nuqson sifatida burun, hiqildoq, bo'yin bo'shlig'ining rezanatorlik tuzilishini asimmetrik holatiga olib keladi. Yumshoq tanglay mushaklarining anatomik va funksional asimmetriyasi vaqt o'tishi bilan ovoz boylamlarining funksional asimmetriyasiga olib keladi va bu hol ovoz kuchini pasaytiradi, uni qisilgan, zaif ovoz holiga kelishiga sabab bo'ladi.

Tanglay yoriqligi anatomik nuqson sifatida burun, hiqildoq, burun bo'shlig'ining rezanatorlik tuzilishini asimmetrik holatiga olib keladi. Yumshoq tanglay mushaklarining anatomik va funksional asimmetriyasi vaqt o'tishi bilan ovoz boylamlarining funksional asimmetriyasiga olib keladi va bu hol ovoz kuchini pasaytiradi, uni qisilgan, zaif ovoz holiga kelishiga sabab bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan patologiya ovoz sifatleri rinolaliya va rinofaniyada bemorlarning nutqiy nafas olishini qiyinlashtiradi. Natijada tanglay yoriqliklarida ovoznning jarangdorligi va fonatsiya mexanizmi o'ziga xoslik kasb etadiki, uni M. Zeeman mustaqil nuqson sifatida ta'riflab, "palatin disfoniya" "a" "palatofoniya" deb nomlaydi. Yuqorida qayd etilgan muomalalardan kelib

chiqqan holda rinolaliya va rinofaniyada olib yuboriladigan korreksion-pedagogik ish jarayonida ovoz buzilishlarini korreksiyalashga alohida e'tibor beriladi. Bu tadbirlarning asosiy maqsadi ovoz tembrini normallashtirish, bolalarni tabiiy ovozini rivojlantirish, ovoz apparati xastaliklarida hiqildoqning harakat funksiyalarini tiklash va to'g'ri ovoz hosil qilishni tarbiyalash.

Operatsiyadan so'ng ovoz ustida olib boriladigan ishlar quyidagilardan iborat: nafas gimnastikasi; to'g'ri ovoz hosil qilish malakalarini tarbiyalash; ovoz diapazonini kengaytirish; uni kuchini oshirish, shuningdek, hiqildoqning harakat funksiyasidagi buzilishlarini kompensatsiyalash. Bevosita ovoz mashqlarining

I bosqichida fonemalarni nutqga qo'yishdan boshlanadi.

II bosqichda esa tanglay pardasini harakatchanligini oshirish maqsadida vokal mashqlari sifatida davom ettiriladi, me'yorida qo'shiq kuylash vaqtida tanglay pardasi tonusi oshishi bilan birgalikda keskin ravishda ortib boradi. Bunda yumshoq tanglay reflektor ravishda tepaga ko'tariladi.

Vokal mashqlari tanglay pardasini kengaytiradi, bir vaqtning o'zida halqum mushaklarini ham tormozlaydi, ham faollashtiradi, bolaning og'zini katta ochishga majbur qiladi, tovush kuchini orttiradi. Fonapedik mashqlarni o'tkazish metodikasi va uning izchilligi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

II bosqichda bu mashqlarda quyidagi unilarni qo'shiq qilib aytiladi: avval **a** va **e** tovushlari, 2—3 mashg'ulotdan so'ng **o** tovushi, bir haftadan so'ng va oxirida **u** tovushi. Vokal mashqlari yumshoq tanglayda sezilarsiz harakatlar yuzaga kelganda, unli tovushlarni takrorlagach, 3-4-mashg'ulotlardan boshlab o'tkaziladi. Tanglay pardasi mutlaqo harakatsiz bo'linsa yoki uni yon chekkalari salgina tebransa, **a** va **e** unilari bir notada kuylanadi. Bola uchun me'yorli bo'lgan yuklamani aniqlash uchun dastlabki mashg'ulotlar logopedning nazorati ostida bajariladi. Odatda, unli tovushlar 2—3 martadan bir kunda 12 marta fortepiano jo'rligida kuylanadi. Unilarni kuylash quyi notalardan boshlanadi. Vokal mashqlarda har bir o'quvchi qat'iy differensial ravishda tanlanishi kerak, chunki bu mashqlar jarayonida ovoz apparati barcha bo'limlari ishtirok etadi va ularni, ayniqsa, qo'rqmasdan va toliqmasdan ishlashlari katta ahamiyatga ega. N.F. Lebedeva va G. Yermolayevning ko'rsatishlaricha, bolalarning ovozini maksimal darajada asrash kerak. Buning uchun quyidagi talabalarga rioya qilish kerak:

- faqat yoshiga mos bo'lgan diapazonda kuylash;
- o'z yoshiga mos keladigan diapazonning chegara notalarini kuylamaslik;
- qisqa kuyli frazalarda kuylash;
- zo'riqishsiz va baland bo'lmagan ovozda kuylash

Vokal mashqlarni to'g'ri olib borish natijasida asta-sekin qo'shiq kuylash davomida u yoki bu tovushda manqalanish bartaraf etilsa, keyinchalik manqalanish butunlay qolib ketadi. Tovushlar talaffuzini korreksiyalash fonopedik mashqlar bilan parallel ravishda olib boriladi. Ovoz hosil qilish apparatida kamchiliklar kuzatilmagan bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulot unli tovushlarni talaffuz qilishdan boshlanadi. Avval alohida tanlangan unli tovushlar mashq qilinadi, so'ngra ularning birikmasi talaffuz qilinadi. Unli tovushlarni nutqga qo'yish quyidagi izchilikda amalga oshiriladi: **a, e, o, u, i**. Bola unli tovushlarni logopeddan so'ng, uning fonatsiya holatiga taqlid qilgan holda talaffuz qiladi. Bunda bolaga to'g'ri va uning imkoniyatlariga mos keladigan instruksiyalarni berish kerak. Bunday mashg'ulotlar davomida bolani og'zini katta ochishiga, til uchini pastki tishlar tomon harakatlantirishga, to'g'ri va zo'riqishsiz ovoz chiqarishga ahamiyat berish kerak.

Sog'lom ovoz apparatiga ega bolalarni to'g'ri ovoz hosil qilishga o'rgatish uchun bir necha mashg'ulotlar yetarli hisoblanadi. Ovoz tovushini imitatsiyasi orqali, ya'ni m tovushini cho'zib talaffuz qilish orqali hosil qilish maqsadga muvofiqdir (Ayrim hollarda operatsiyadan so'ng bolalar m, n tovushini h, d og'izli tovushga almashtiradi)

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki rinolalik bolalarda burun orqali nafas olish yoki nafas chiqarish bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi. Bu, asosan, burun bo'shlig'i yoki yumshoq

tanglaydagi anatomik o'zgarishlar yoki funksional muammolar yuzaga keladi. Natijada, ovoz burunli yoki noaniq bo'ladi. Rinalaliyaning davolanishi uchun jarrohlik yoki logopedik terapiya kabi usullar qo'llaniladi. Bu holat muloqotga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuning uchun uni samarali davolash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.M.Y.Ayupova Logopediya darslik
- 2.M.A. Solntseva, L.M. Karpova Logopediya va nutq terapiyasi
- 3.A.G.Belenskiy, N.D.Bazarova Ovoz va nutq potologiyasi.
- 4.R.Sh.Shomaxmudova “Maxsus va inklyuziv ta'lim” uslubiy qo'llanma.
- 5.Maxsus psixologiya Z.N.Mamarajabova, L.R.Mo'minova, M.U.Xamidova,
- 6.Sh.M.Amirsaidova, D.B.Yakubjonova, Z.M.Djalolova, N.Z.Abidova,O'zbekiston Toshkent - 2013
- 7.X.N.Muzaffarova Maktabgacha logopediya. Jizzax. “Ruhshona servis” 2021.
- 8.<http://lex.uz//uz/docs/-6445145> O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
- 9.<http://lex.uz//ru/docs/-5679836> Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida
- 10.<http://lex.uz//docs/-5044711> Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida